

Mitä (ympäristö)kasvattajan on hyvä tietää psykokapitalismista?

Jani Pulkki & Tuomas Tervasmäki

”Psykokapitalismi ei armahda eikä pyhitä lepopäivää, vaan vaatii aina lisää ponnistuksia ja julkisia näyttöjä, *portfolioita*, keskenään kilpailevien yksilöiden erinomaisuudesta.”

Veli-Matti Värri (2002, 98)

”Jos muistelet mitä se olisi: kauneus
kauneus tai sopu tai rehellisyys
kukaan ei kuuntele, kukaan ei kuule
kirouksen portit on edessäpäin”

A.W. Yrjänä (Palvelemaan konetta 2003)

Ympäristökasvatuksen yhteiskunnalliset reunaehdot

SANAA KAPITALISMI käytetään ilmeisen harvoin suomalaisen ympäristökasvatuksen keskusteluissa. Tällainen vaikutelma jäi *Ympäristökasvatus Teema* -lehden kiertotalousnumerosta (2018), jossa kapitalismia ei käsitelty. Kiertotalouden mahdollisuuksiin vaikuttaa kuitenkin ratkaisevasti se, millaiselta motivaatiopohjalta talous toimii sekä millaisia valtasuhteita siihen liittyy. Voittoja on tavoiteltu piittaamatta muiden elävien olentojen hyvinvoinnista ja ekosysteemeistä. Usein on luotettu pääoman hallussapitäjien moraalisuuteen ja valtioiden lainsäädännön riittävyteen.

Ekologisen rakennemuutoksen (BIOS) mahdollistava kasvatusta edellyttää tietoa siitä tilanteesta, jossa muutosta halutaan aikaansaada. Wilenius (1987) kutsuu tätä kasvatusta ”tilannetiedoksi”. Kapitalistinen talous on osa sitä (ympäristö)kasvatuksellista praktista tilannetta, johon halutaan muutosta saada aikaan joko kapitalismia paremmaksi sääten tai suurempia muutoksia tavoitellen. Värriin mukaan kasvatuksen tehtävänä on tukea yksilön moraalili-

subjektiksi kasvua kulloisissakin sosio-historiallis-taloudellisissa tilanteissa (Värri 1997; 2018). Althusserin sanoin koululaitos on osa *ideologisia valtiokoneistoja*, joiden tehtävänä on uusintaa vallitsevaa yhteiskuntajärjestystä ja sen ylläpitämää merkitysnäkökenttää (Althusser 1984, Sorsa, Herrala & Korhonen 2020). Kapitalismin ymmärtäminen on tärkeää, koska subjektiksi kehkeytyminen tapahtuu nimenomaan kapitalistisessa yhteiskunnassa, jolla on omat erityispiirteensä.

Yhteiskunnallinen merkitysnäkökenttä (Taylor 1995) koostuu tärkeäksi koetuista arvoista, arvostuksen kohteista, normatiivisista uskomuksista, traditioista ja toimintatavoista, jotka määrittelevät yhteiskunnallisesti arvokasta ja tavoiteltavaa. Merkitysnäkökenttä kuvaa yhteiskunnallisia suhteita heijastaen vallalla olevia ideologisia voimasuhteita ja niiden edustamia näkökulmia. Hegemonisen merkitysnäkökentästä tekee se, että painottaessaan tiettyjä arvoja ja toimintatapoja tietty ideologinen katsanto samalla syrjäyttää ja marginalisoi vaihtoehtoisia näkemyksiä jäsentää yhteiskuntaa (Laclau & Mouffe 2014 [1985]). Kun esimerkiksi rahapalkkiota ja sakkoja otetaan aiemmin moraalisiin velvoituksiin perustuviin sosiaalisiin käytäntöihin, velvollisuusetiikka rapautuu ja korvautuu taloudellisilla vaihtosuhteilla (Pulkki 2022).

Yhteiskunnallinen merkitysnäkökenttä ei ole muuttumaton, vaan sitä ylläpidetään, uusinnetaan ja muokataan arkielämän sosiaalisissa ja materiaalisissa käytännöissä joka päivä (Taylor 1995). Tällaiset sosiaaliset käytännöt ovat usein toistuvia, rutinoituneita ihmiselämän toiminnan muotoja, kuten tapoja, mieltymyksiä ja valintoja, joita harvemmin tietoisesti reflektoidaan tai haastetaan (Glynos & Howarth 2007, 104; Herranen 2020, 222–229). Näitä voivat olla esimerkiksi ruokailutottumukset, liikennesääntöjen noudattaminen ja työyhteisön rutiinien toteuttaminen. Rutinoituneet tavat ylläpitävät ja vahvistavat yhteiskunnassa vallitsevia normeja, identiteettejä ja oletuksia riippumatta siitä, uusinnetaanko käytäntöjä tietoisesti vai tiedostamatta (Glynos & Howarth 2007, 104–105). Näin muodostetaan asioiden ”tavanomaista”, ”normaalia”, ”luonnollista” ja ”spontaania” olemusta, eli laajalti jaettuun käsityksiin, joita voidaan kutsua myös arkijärjeksi (Herranen 2020, 228–229).

Yhteiskunnallista merkitysnäkökenttää voi myös haastaa ja pyrkiä käytänteiden muuttamiseen toisin toimimalla. Mutta mitä pidempään tietyt tavat toimia ja jäsentää maailmaa ovat vallinneet ja levinneet ympäröivään yhteiskuntaan, yleensä sitä vaikeampaa ja hitaampaa on toisenlaisten käytänteiden juurruttaminen ja vanhojen poisoppiminen. Koska yhteiskuntajärjestyksemme perustuu kapitalistiseen markkinatalouteen, on tarpeen hahmottaa, miten kapitalismin määrittämä merkitysnäkökenttä maailmankatsomuksellisine oletuksineen vaikuttaa yhteiskunnan sosialisatioprosesseihin, kasvatusinstituutioiden toimintaan ja mielekkään ympäristökasvatuksen toteuttamiseen.

Keskitymme Veli-Matti Värriin psykokaapitalismin käsitteeseen, sen yleisen kasvatuksellisen merkityksen ja erityisesti ympäristökasvatuksellisen merkityksen perusteluun. Psykokaapitalismin käsite tuo havainnollisesti esiin sen, että minuuden peruskysymykset, kuten kuka olen ja mihin kuulun, tulkitaan aina suhteessa oman aikakautemme perustaviin moraalisiin arvoihin ja arvostuksiin (Värri 2002, 92). Psykokaapitalismi kuvaa sitä, että monet minuuksiamme määrittävät ajatukset, tunteet ja toiveet kumpuavat myös taloudellista toimintaa ja ihmisen tarpeentyydytyksen tapoja koskevista käsityksistä. Kapitalismi ei koske vain ihmisten välisiä poliittisia kiistoja, vaan se määrittää meitä minuuden syvärakenteita myöten sekä myös toimintamahdollisuuksiamme (ympäristö)kasvattajina riippumatta poliittisista katsomuksista (Värri 2002; 2018). Osittain siksi, että kapitalismi on rakentunut minuutemme rakenteisiin, sen kritiikki ja kyseenalaistaminen saattaa tuntua hankalalta.

Sanan psykokaapitalismi alkuosa viittaa ihmisen psyykeeseen ja psykologiaan, siis ihmisen tajunnallisiin asioihin ja jälkiosa saksan kielen taloudellista pääomaa tarkoittavaan kapital -sanaan, taloudellisiin valtasuhteisiin ja itsesäätelevien markkinoiden ympärille organisoituun yhteiskuntaan. Psykokaapitalismin voi alustavasti määritellä ajattelutavaksi, joka korostaa pääomaan liittyviä sosiaalis-taloudellis-yhteiskunnallisia valtasuhteita ihmisen minuuden muotoutumisessa. Kapitalismi on myös ihmiskunnan historiaan, nykyisyyteen ja tulevaisuuteen liittyvä kysymys, jota voi

pitää myös yhtenä ihmiskunnan kohtalonkysymyksistä: olemmeko vallitsevan elämäntavan tahdottomia uusintajia (kuluttajia) ilman riittävää ymmärrystä tästä taloudellisesta järjestelmästä, vai tähtäämmekö aktiivisesti muutokseen? Osaammeko kuvitella tulevaisuutta myös kapitalismin tuolla puolen?

Kapitalismi

Mark Fisher (2009, 1–11) väittää, että on helpompaa kuvitella maailmanloppu kuin kapitalismin loppu. Kapitalistiseen järjestelmään sosiaalistuneen on toisin sanoen vaikea kuvitellakaan toisenlaista maailmaa. Voidaankin sanoa, että kapitalistinen järjestys on juurtunut syvälle merkitysnäkökenttäämme. Mistä siis puhumme kun puhumme kapitalismista?

Kapitalismin käsite on ollut monien kiistojen kohde, mutta sen merkitys sekä määrittely ovat jääneet usein hämäräksi. Hyvin usein se otetaan ikään kuin annettuna lähtökohtana, jota ei tarvitse sen enempää perustella tai oikeuttaa. Esimerkiksi valtavirran taloustieteessä kapitalismia on pidetty historiallisen kehityksen tuolla puolen olevana luonnonvoimana, joka ikään kuin kuvastaa sekä ihmisluontoa että inhimillisen kehityksen korkeinta muotoa (Meiksins Wood 2002, 1–8; Herranen 2020, 197–198). Monet kapitalismin tutkijat kuitenkin korostavat, että kapitalismi on oma erityinen yhteiskunnallisen organisoitumisen tapa, jolla on omat ominaispiirteensä ja historiallisesti muotoutuneet olemassaolon ehdot (Meiksins Wood 2002).

Jäsennämme kapitalismia markkinaperustaisena tuotantojärjestelmänä, jossa tavaroiden ja palveluiden tuotantoa ohjataan kilpailuun, voittomotiiviin ja markkinamekanismeihin perustuen (Meiksins Wood 2002, 2–3; Kocka 2016). Markkinariippuvuus on keskeinen yhteiskunnan eri toimijoita yhteen kietova tekijä, sillä elämän materiaalisia ja sosiaalisia ehtoja uusinnetaan markkinoiden kautta. Markkinoilla hyödykkeiden tuottajat kilpailevat keskenään pyrkiessään myymään tuotteitaan muita enemmän. Toiminnan lähtökohtana on taloudellinen tuottavuus ja kyky tuot-

taa voittoa yrityksen omistajille, eli vain sellaisia asioita voidaan tuottaa, jotka kasvattavat omistajien pääomaa. Voitto tarkoittaa sitä, että kilpailija saa haltuunsa tavoiteltua resurssia (kuten rahaa) muita enemmän (Pulkki 2017).

Oletus sijoitetun pääoman arvonlisäyksestä eli taloudellisesta voitosta asettaa tuotannolle tehostumisvaatimuksen: jotta lisäarvoa voidaan tuottaa aiempaa enemmän, täytyy myös tuotantoprosessin toimia aiempaa tehokkaammin. Tuotantoprosessin tehostamista tavoitellaan usein teknologisen kehityksen ja työvoimakustannusten laskemisen avulla. Lähtökohtaoletuksena on, että toisen tappioon alistaminen on moraalisesti hyväksyttävää, eikä aiheutetusta kärsimyksestä tarvitse sääntöjen mukaan toimiesä välittää (Pulkki 2017).

Karl Polanyin mukaan voittomotiivi ei ole ikuinen ja universaali totuus ihmisen tai talouden luonteesta. Valtaosan ihmiskunnan historiaa tavat, lait, magia ja uskonto ovat saaneet ihmisen noudattamaan yhteisönsä käyttäytymissääntöjä. Kaikki tuntemamme talousjärjestelmät ennen kapitalismia perustuivat Polanyin mukaan vastavuoroisuuden, uudelleenjaon ja kotitalouden periaatteisiin tai näiden yhdistelmään. Ennen kapitalismia voitontavoittelu ei ollut vaikuttimien joukossa eritysasemassa ja voittomotiivin tuleamista kansalaisen toimintaa ja motiiveja määrääväksi tekijäksi voidaan Polanyin mukaan verrata ”kaikkein hurjimpiin uskonnollisen kiihkon purkauksiin”. Englannissa voittomotiivi tuli käyttöön yhden sukupolven kuluessa teollisen vallankumouksen vanavedessä 1800-luvun alkupuoliskolla. (Polanyi 2009, 74, 110–111: ks. Meiksins Wood 2002, 21–23.)

Markkinatalous, jolla kapitalismia luonnehditaan, on ”itsesäatelevien markkinoiden järjestelmä”, jota ”ohjailevat vain ja ainoastaan markkinahinnat” (Polanyi 2009, 92–93). Polanyi painottaa, että itsesäatelevät markkinat on kuitenkin utopistinen ajatus. Rajoittamaton markkinayhteiskunta romahtaa omaan mahdottomuuteensa: markkinat eivät voi säädellä itseään ja määritellä politiikkaa. Markkinat edellyttävät Polanyin mukaan ”yhteiskunnan itsepuolustusta”, eli toimintaa, jossa ihmiset tavoitteellisesti luovat yhteiselämälleen sääntöjä. (Polanyi 2009, 92, 129, 221, 237.)

Kapitalistisessa markkinayhteiskunnassa ”yhteiskunnan luonnollinen ja inhimillinen aines muunnetaan tavaroiksi”, eli kaikkea – myös sosiaalisia suhteita – aletaan jäsentää markkinatavarana (Polanyi 2009; Meiksins Wood 2002, 2–3, 7). Polanyin ”tavarakuvitelman” valossa kaikki voidaan ajatella markkinoilla ostettavana ja myytävänä tavarana, ihmisen työpanos mukaan lukien. Näin kapitalistisen markkinatalouden keskeiset periaatteet – kilpailu, voiton maksimointi, pääomien kertyminen ja lisääntyvät tehokkuusvaatimukset – jäsentävät lisääntyvässä määrin yhteiskuntien toimintaa kaupankäynnistä koulutukseen ja sosiaalisiin suhteisiin (Meiksins-Wood 2017, 7).

1900-luvun voimakas talouskasvu ja teknologis-sosiaalinen kehitys loivat vahvan uskon kapitalistisen markkinatalouden ylivoimaisuuteen (Schön 2015, 378–384). Neuvostoliiton hajoaminen ja kylmän sodan päättyminen 1990-luvun alussa tekivät kapitalismista hegemonisen kulttuurisen narratiivin. Kapitalistisen markkinatalouden erinomaisuutta korostava näkemys ei kuitenkaan huomioi taloustieteellisen ajattelun ja talouspolitiikan muutoksia. Taloudellis-teknisen ja sosiaalisen kehityksen taustalla ei ollut vain itsesäätelviä markkinoita. Esimerkiksi pohjoismainen hyvinvointivaltioprojekti perustui pitkälti keynesiläiseen talusteoriaan, jossa julkisella sektorilla oli vahva, epävarmoja markkinoita säätelevä ja vakauttava rooli (Kantola & Kananen 2017; Kiander 2013). Päämääränä oli eri yhteiskuntaluokista tulevien kansalaisten tasa-arvon vahvistaminen työllisyyden ja progressiivisen verotuksen keinoin.

Nykyään taloustieteen valtavirraksi tulleen uusklassisen taloustieteen teoriat korostivat perusoletuksinaan yksilöiden itsekkyyttä ja rationaalista päätöksentekoa sekä kilpailtujen markkinoiden kykyä tuottaa tehokkaimmat ratkaisut yhteiskunnan ongelmiin. Markkinoiden vapaan toiminnan ja ihmisen voittoa tavoittelevan toiminnan esitettiin tuottavan suurimman mahdollisen yhteiskunnallisen hyvinvoinnin. (Kiander 2013.) Tästä syystä politiikan tulisi luoda mahdollisimman otolliset lailliset ja sosiaaliset puitteet kilpailtujen markkinoiden vapaalle toiminnalle ja markkina-ajattelun leviämiselle (Davies 2016). Uusklassiseen taloustie-

teeseen perustuvaa markkina-ajattelua ja sen toimintaa edistävien arvioinnin menetelmien laajentamisesta yhteiskunnan ja valtion toimintaa jäsentäviksi normeiksi on kutsuttu uusliberalismiksi (Davies 2016; ks Foucault 2008).

Vuosien 2007–2008 talouskriisin ja siitä seuranneen pitkän taantumisen seurauksena monet kapitalistisen markkinatalouden kritiikit ovat perustellusti voimistuneet. Yhteiskuntien kilpailukykyä ja talouskasvun ensisijaisuutta korostanut talouspolitiikka on tuottanut kaksi keskeistä ongelmaa. Ensiksi, globaalin talouden historiallinen kasvu on kulkenut käsi kädessä ennätysrikkovan materiaalisen kulutuksen ja siten jatkuvasti kasvavien päästöjen ja ekologisen kuormituksen kanssa (Hickel & Kallis 2020). Toiseksi, kilpailuajatteluun vedoten etenkin pääomaverotusta on kevennetty. Tämä on johtanut varallisuuden entistä epätasaisempaan keskittymiseen ja yhteiskunnallisen eriarvoisuuden voimistumiseen. Toisin sanoen rikkaat ovat rikastuneet entisestään kun taas muut ryhmät ovat hyötynneet talouskasvun hedelmistä suhteellisesti vähemmän.

Kapitalistinen yhteiskuntajärjestys näyttää sisältävän monia ongelmallisia oletuksia, jotka myös ohjaavat luonnon rajoista piittaamattomaan ylikulutukseen. Esimerkiksi Joutsenvirta kumppaneineen (2016, 23) on esittänyt kolme keskeistä uusklassisen talousajattelun ongelmaa:

- ”1. kasvutalous toimii ilman energian- ja materiaalinkulutuksen ekologisia rajoja, vaikka materiaalivirrat ja energiankulutus lisääntyvät bruttokansantuotteen kasvaessa.
2. kasvava tuotanto ja kulutus rinnastetaan yhä hyvinvointiin, vaurauteen ja edistykseen, jolloin koko yhteiskunta valjastetaan edistämään bruttokansantuotteen kasvua.
3. kasvutalous uskoo perusteettomasti jatkuvan kasvun hyvyyteen eräänlaisena länsimaisessa kulttuurissa vallitsevan ihmiskeskeisen ja edistysuskaisen maailmankuvan toteutmana.” (Joutsenvirta ym. 2016, 23.)

Tiedämme toimintamme tuhoavan elämän edellytyksiä ja syventävän ekologisia kriisejä, mutta jatkamme toimintaamme pitkälti

entiseen tapaan. Miten tätä paradoksia voisi lähestyä? Värriin psykokaapitalismin käsite tarjoaa selitysvoimaisen näkökulman, jossa tutkitaan yhteiskunnallisten rakenteiden ja yksilötason psyyken välistä dynamiikkaa.

Psykokaapitalismi

Kapitalistisen yhteiskuntajärjestelmän ylläpitäminen ja uusintaminen vaatii sen ylläpitämiseen sitoutuneita yksilöitä ja yhteisöjä. Toisin sanoen kysymys on kapitalismia tukevan hengen (Boltanski & Chiapello 2017) eli yhteiskunnallisen arvomaailman, merkitysnäkökentän ja moraalisubjektiviteetin muodostamisesta ja uusintamista. Yhteiskunnalliset instituutiot, kuten ideologiseen valtiokoneistoon kuuluva koulutusjärjestelmä, pyrkivät sosialistamaan sukupolvet vallitsevan kulttuurin ja yhteiskuntajärjestyksen piiriin. Näin institutionaaliset rakenteet muokkaavat ihmisiä ja ohjaavat omaksumaan erilaisia suhtautumis- ja ajattelu-tapoja. Sikäli kuin nämä vaikutukset kohdistuvat yhteiskunnalliseen merkitysnäkökenttään ja ihmisen psyyken alueelle sekä moraalisubjektiviteettiin, voidaan puhua Värriin (2002; 2018) tavoin psykokaapitalismista.

Psykokaapitalismi on kapitalistisen yhteiskunnan merkitysnäkökentän ja siihen perustuvan sosialisointien seurausten sekä sen toimintamekanismien filosofista jäsentämistä. Värriin psykokaapitalismin analyysi onkin myös sosialisointikritiikkiä: käsite kuvaa uusliberalistisen kapitalismin ongelmallisia lähtökohtaolettamuksia ihmisestä ja maailmasta. Värriin (2018, 13) mukaan maailmankuvaamme hallitsee teknologinen ajattelu. Sen myötä suhteemme maailmaan on laskelmoiva ja ”välineellisen rationalismin” (Värri 2002, 97) sekä kehitysoptimismin värittävä: maailmaa jäsennettään hallittavina kokonaisuuksina ja hyödynnettävinä resursseina. Yhteiskunnallisia päämääriä ja tärkeänä pidettyä määrittävät aiempaa vahvemmin tuotemaailman taloudelliset arvot ja tekniset prosessit sekä kilpailuajattelu (Värri 2018, 45; tuotemaailmas-ta ks. Jokisaari tässä teoksessa).

Psykokapitalimi kuvaa tilannetta, jossa taloudesta on tullut kaikesta muun ylittävä arvoulottuvuus, johon yhteiskunnan esteettisten, uskonnollisten, eettisten, kasvatuksellisten, kulttuuristen ja yhteiskunnallisten elementtien on alistuttava (Värri 2002). Uusliberaalin ajattelun leviäminen näkyy esimerkiksi suomalaisen yhteiskunnan muutoksissa: 1990-luvulta lähtien on siirrytty tuotantoa tasaavasta sosiaalipolitiikasta ja laajaan julkiseen sektoriin perustuvasta hyvinvointivaltiosta kohti julkisen sektorin menokuria, yksityistämistä ja markkinasäätelyn keventämistä sekä kansainvälistä kilpailukykyä korostavaa kilpailuvaltiota (Kantola & Kananen 2017; Kiander 2013). Uusliberalismin perusongelma onkin Värriin (2002, 97) mukaan siinä, että taloudellisen toiminnan ja kilpailun logiikka on tuotu niihinkin instituutioihin, joiden perustehtävät eivät ole taloudellisia. Tällöin markkinaideat syrjäyttävät näille sfääreille ominaisia olemisen tapoja pyrkiessään yhdenmukaisuuteen mittaamisen mahdollistamiseksi ja ”tehokkuuden” lisäämisen nimissä.

Kasvatus- ja koulutusinstituutioiden toiminnassa markkinoiden laajentumistendenssi on näyttäytynyt kahtalaisena. Yhtäältä julkista koulutusjärjestelmää on avattu yksityisille koulutuksenjärjestäjille ja kaupallisille toimijoille, toisaalta kasvatustoimintaa on uudelleenmääritelty inhimillisen pääoman sekä yrittäjämäisten ja omaa kilpailukykyään vaalivien subjektien tuotantoprosessiksi. Daviesin (2017, 22–23) mukaan kapitalistisen kilpailun edistämiseksi markkinaperustaisten ajattelutapojen ja niihin kytkeytyvien arvioinnin tekniikoiden – kuten arvon määreiden yhteismitallistamisen – leviäminen on varsinaisten markkinoiden laajentumista tärkeämpää. Näin esimerkiksi julkisen koulutuksen alue voidaan ottaa haltuun ikään kuin sisältä käsin muokkaamalla toimintaa organisoivia kulttuurisia arvostuksia: kasvatuksellisesti ja organisaation toiminnan kannalta arvokas uudelleenmääritellään kapitalistisen talouden käsittein, päämäärin ja arvostuksin.

Yhteiskunnallisen muutoksen ja ajan hengen jäsentämisen lisäksi Värriin psykokapitalismin määritelmä kuvaa erityisesti yksilön kognitiivisia ja henkisiä ominaisuuksia koulimaan ja hyödyntämään pyrkivää kapitalismia: ”Työvoima ei ole enää keskei-

nen tuotannontekijä, vaan henkiset ominaisuudet. Nimenomaan henkiset kyvyt ja niiden joustavuus ovat sekä yksilön menestymisen että taloudellisen kilpailukyvyn lähde.” (Värri 2002, 98). Muokatessaan yksilön kognitiivisia ominaisuuksia kapitalistisen järjestelmän tarpeita palvelevaksi, psykokapitalismi tuottaa monenlaisia psyykkisiä ongelmia, kuten ahdistusta, putoamisen pelkoa, suorituspakkoa, arviointivimmaa ja ihmisten halujen kaupallista manipulaatiota.

Kilpailukykyä, ”rajattomien oppimiskykyjen retoriikkaa” ja jatkuvaa kouluttautumista korostava työ- ja koulutuspolitiikka jättää usein sen raadollisemman puolen mainitsematta (Värri 2002, 98). Kilpailutaloudesta ja työelämän tarpeista käsin määrittyvä elinikäinen oppiminen vaatii jatkuvaa itsensä kehittämistä ja muutokseen sopeutumista. Tästä syystä psykokapitalistiseen kilpailun ajatukseen kuuluu, että edes menestyjällä ei ole varaa olla armollinen itseään kohtaan tai hengähtää lepopäivinään (Värri 2002, 98). Painottaessaan yksilöiden välistä kilpailua ja henkilökohtaista vastuuta toimeentulostaan psykokapitalismi tekee myös yhteisöllisyyden ja osallisuuden kokemuksista uhanalaisia: kukin on yksin omassa menestyksentavoittelun kuplassaan. Toinen ihminen kilpailusuhteessa on usein enemmän uhka kuin mahdollisuus. Psykokapitalistinen kilpailumentaliteetti johtaakin helposti aggression ja tunnekyllmyyden ilmapiiriin. (Värri 2002, 98-99; Hilpelä 2003; Pulkki 2017.)

Kasvatus ekokriisin aikakaudella (2018) teoksessa Värriin psykokapitalistinen analyysi laajenee ekologisen kasvatusajattelun ja subjektin haluolemuksen tarkasteluun: ”Kirjani yhtenä keskeisenä tarkoituksena onkin selvittää, millä tavoin ihminen haluavana olentona sopeutuu ja sopeutetaan ylikulutusmaailman rakenteisiin ja kestäättömäksi osoittautuneisiin toimintamalleihin.” (2018, 50). Värriä vaivaa paradoksi siitä, miten lisääntyvä tieto elämäntapamme tuhoisista vaikutuksista ei kuitenkaan saa aikaan muutosta toiminnassamme. Näyttää siltä, että elämänmuotomme leimaa tuottamiemme ongelmien heikko tai välinpitämätön tunnistaminen: usein sivuutamme kysymyksen, torjumme kultuskeskeisen toimintamme seuraukset tyystin tai vastauksemme

on yksipuolisesti teknologisen optimismin kyllästävä – teknologinen kehitys kyllä ratkaisee ongelmamme.

Värrin (2018, 66–89) psykokaapitalismin teoriaan liittyvä jäsenyys haluolemuksesta on monisyinen, eikä suppea kuvailu tee sille oikeutta. Mutta kuvaillaan asiaa tiivistäen: Halu on osa jo lapsen ruumiillista ja esikielellistä maailmassaoloa. Sen ohjaamana hän suuntautuu maailmaa kohti kaivaten hoivaa, mielihyvää ja tunnustusta toisilta. Subjektin mielihyvän ja nautinnon tavoittelu ovat myös osa ihmisen osittain tiedostamatonta olemisen puutetta, joka ylläpitää nautinnon ja tunnustuksen tavoittelua yhä uudelleen ja uudelleen. (Värrin 2018, 66–85; Saari & Jurvakainen tässä teoksessa) Värrin mukaan ”on tärkeää oivaltaa, että nautinnon symbolinen säätely perustuu kulloisenkin aikakauden ja yhteiskuntajärjestyksen valtasuhteisiin ja ideologiseen hegemoniaan, minkä vuoksi se on aina ollut myös halun poliittis-taloudellista tuottamista.” (Värrin 2018, 72).

Yhteiskunnan merkitysnäkökenttä ja sosialisatioprosessit ovat ’nautinnon symbolisen säätelyä’ ne ikään kuin puhuttelevat subjektin haluolemusta ja kutsuvat tätä nauttimaan asettamissaan kehyksissä. Toisin sanoen ideologia kutsuu subjekteja identifioitumaan tietynlaiseksi kansalaiseksi – tuottava, kuuliainen, yrittäjämäinen, kuluttajakansalainen – ja toteuttamaan itseään osana vallitsevia kapitalistisen kulutusyhteiskunnan rakenteita. Keskeisiä uskomuksia ovat inhimillisen vapauden saavuttaminen markkinoiden kautta ja haluolemuksen toteuttaminen kuluttajana.

Kapitalismin markkinointikoneisto on kehittynyt tehokkaaksi uusien ’tarpeiden’, tai pikemminkin loputtomien halujen tuottajaksi – ja valtavirran taloustiede samaistaa halut ja tarpeet (Marglin 2009). Nostaessaan esiin kulutustuotteita, kuten alati päivittyvää teknologiaa ja muotia, joukkoviestintä ruokkii subjektin haluolemusta luomalla uusia kohteita halun suuntautumiselle ja lupamalla mielihyvän tyydytystä. Samanaikaisesti se luo tunnetta vaille jäämisestä, vaillinaisesta olemisesta. Nautinnon lupauksen ja olemisen puutteen välinen dialektiikka olemisen vajeena saa subjektin osallistumaan kulutuskulttuuriin ja suuntautumaan yhä uusiin kohteisiin uudestaan ja uudestaan (McGowan 2016). Näin psyko-

kapitalistinen hallinta rakentaa vinoutunutta maailmasuhdetta sitomalla yksilön psyyken halun kanavoinnin kautta kuluttamiseen ja elämän rajoista piittaamattomaan, kestävämpään kapitalistiseen uusintamiseen.

Psykokapitalismi, yhteiskunnallinen päätöksenteko ja ympäristökasvatus

Ympäristökasvatus voidaan määritellä monella tapaa (esim. Cantell, Aarnio-Linnavuori & Tani 2020) ja tässä riittänee mainita kestävä elämäntavan tavoittelu erilaisin kasvatuksellisin ja koulutuksellisin keinoin. Ympäristökasvatuksen näkökulmasta kapitalismin käsite auttaa vastaamaan kysymyksiin: kuka tai ketkä päättävät ihmisen tarpeentyydytyksestä ja millä ehdoilla? Psykokapitalismin käsite puolestaan osoittaa, että yksilön psyyke haluneen ja tarpeineen ja kapitalismin taloudellis-sosiaalis-kulttuuriset rakenteet ovat yhteenkietoutuneet. Kuten marxilaisessa tutkimusperinteessä on painotettu, tuotantovälineiden omistus määrittää yhteiskunnallisia suhteita (Herranen 2020, 197–210). Tuotetaanko uusiutuvaa vai uusiutumaton energiaa, tehomaa-taloutta vai luomua, luonnonmukaisesti hajoavaa vai luonnon kiertokuluissa hajoamatonta? Yksilön valinnan vapaudet rajoittuvat kapitalistisen talouden rakenteiden perusteella ja toiminta kapitalistisesta taloudesta riippumatta on hankalaa.

Samuel Bowlesin ja Herbert Gintisin klassikkoteoksessa *Schooling in Capitalist America* (ensijulkaisu 1976) kritisoidaan kapitalismia siitä, että ihmisiä hallitaan (kouluissa ja työpaikoilla) ihmisten tarpeiden sijaan voiton tavoitteluun pohjautuen. Kasvu Yhdysvaltain kansalaisuuteen ja työpaikan hankkiminen edellyttävät tinkimistä turvallisuudesta, vapaudesta ja onnellisuudesta. Bowles ja Gintis (2011, 54) kutsuvat USA:n taloutta ”muodollisesti totalitaristiseksi systeemiksi, jossa suurta enemmistöä (työväki) kontrolloi pieni vähemmistö (omistajat ja johtoporras).” Mutta tällainen talousjärjestelmä kuuluu muodollisesti demokraattiseen yhteiskuntajärjestelmään, joka edustaa oikeudenmukaisu-

den, tasa-arvon ja vastavuoroisuuden arvoja. (Bowles & Gintis 2011, 53–54.)

Valta kapitalistisessa taloudessa toimii politiikan ja talouden alueiden erottamisen avulla (Polanyi 2009, 353). Poliitikassa keskeinen kysymys koskee demokratiaa: miten varmistetaan maksimaalinen osallistuminen yhteiseen päätöksentekoon? Miten suojellaan vähemmistöä enemmistön ennakkoluuloilta? Kapitalistisen talouden kannalta keskeinen kysymys on demokratiaan nähden jotakuinkin päinvastainen: miten minimoidaan työväestön osallistuminen talouspoliittiseen päätöksentekoon? Omistajia ja johtoporrasta (*managers*) on suojeltava enemmistön tahdolta, jotta voitontavoittelu ei häiriinny. (Bowles & Gintis 2011, 54.) Esimerkiksi monet uusklassiset taloustieteilijät ja ekonomit ovat nähneet demokratian riskinä, koska se voi johtaa talouden säätelyyn, kuten verotuksen vahvistumiseen (Cornelissen 2017). Meiksins Woodin (2002, 3) mukaan kapitalismi onkin ennen kaikkea järjestelmä, jossa valtaosan yhteiskunnan työstä suorittaa omaisuuden työvoima, jonka on pakko myydä työvoimaansa palkkaa ja elantoaan vastaan.

Pääomien keskittymistendessi nakertaa yhteiskunnallista tasa-arvoa, sillä se keskittää niin taloudellisia kuin poliittista voimavaroja omistavan luokan käsiin. Yritysten omistajat ja johtoryhmä tekevät päätökset tuotannosta, millä edellytyksillä ja mitä varten tuotantoa toteutetaan. Päätöksentekovallan keskittyminen on myös demokraattinen järjestelmän kannalta ongelmallinen ilmiö. Viimeistään ekologisten kriisien, ilmaston lämpenemisen ja luonnonvarojen ehtymisen vahvistuessa on tullut esiin kapitalistisen markkinatalouden nurja, ekologista tuhoa aiheuttava käänköpuoli.

Myös Bowles ja Gintis (2011, 54) näkevät ei-demokraattisen taloudellisen rakenteen taustalla voitontavoittelun: omistajien on kilpailtava muiden yrittäjien kanssa vaatimalla lisää suoritteita työntekijöiltä mahdollisimman pienellä palkalla. Polanyin (2009, 92) lause ihmisten välisten suhteiden ja ihmisen luonnollisen elinympäristön rikki repimisestä onkin ymmärrettävä kilpailun raadollisuuden kuvaukseksi. Polanyi vaatii ”yhteiskunnan itsepuolustusta” juuri siksi, että yhteiskunnan inhimillistä ja luonnollis-

ta ainesta voidaan suojella markkinakilpailulta. Ymmärrettävästi taloutta on suojeltava liian tempoilevalta politikoinnilta eri hallitusten vaihtuessa, mutta talouselämä tulisi järjestää tavalla, joka on ajan oloon kestävä. Monet ehdottavatkin suurempaa demokraattista päätöksentekoa myös talouden alueille (esim. Bowles & Gintis 2011).

Kapitalismin hegemonia ja itsestäänselvyys merkityshorisontina ulottuu siis myös demokratiaan – tai sen puutteeseen. Kapitalistinen markkinatalous nähdään edellä mainitut ongelmat sivuuttaen usein lähes synonyymina demokratialle. Taloudellisesta vallasta puhutaan investointien välttämättömyytenä investointien luomien työpaikkojen, verotulojen ja yksilön toimeentulon näkökulmasta. Pääoman edut ja kansalaisen edut halutaan esittää yhtenevinä ja investointiin liittyvää riskinottoa palkitaan avokätisesti. Tuotantoon liittyvät ekologiset, eettiset ja kansanvaltaisuuden liittyvät ongelmat jäävät työpaikkojen luomisen ja investointien varjoon. Toisaalta ajatus ”enkelisijoittajista” kuvastaa reaalitaloudellista ajatusta siitä, että kapitalismi toimii voitto-perustaisesti ja ekologiset näkökohdat huomioidaan usein vasta pakon edessä.

Ekologiseen elämäntapaan liittyvän ”halujen kultivoinnin” (Värri 2018) sijaan pidetään oikeutettuna, että kaupallinen media luo haluja, keinotekoisia tarpeita ja markkinoita. Yliopistoissa opetetaan keinotekoisien tarpeiden ja halujen luontia markkinoinnin oppiaineessa. Ihmisten halujen ja tarvekäsitysten kaupallinen manipulointi nähdään normaalina ja terveenä, sillä ihminen nähdään autonomisena järjenkäyttäjänä, joka päättää itse toiminnastaan. Samaan aikaan voidaan nähdä, että miljardeja sijoitetaan markkinointiin juuri siitä syystä, että ihmiset ovat taloudelliselle manipulaatiolle alttiita. Toisistaan irralliset taloudellisesti rationaaliset *homo economicus* -yksilöt voivatkin muodostaa taloudellisesti manipuloitavissa olevan massan, markkinat. Markkinasubjekti on ikään kuin epäpoliittinen subjekti irrallaan tai kilpailusuhteessa toisiin subjekteihin nähden. Demokraattinen kansalainen taas päättää yhteisistä asioista muiden kansalaisten kanssa.

Naomi Kleinin (2015) ja Polanyin (2009) hengessä voidaan

kysyä, onko kapitalistinen voitontavoittelu sekä sen ympärille rakennettu yhteiskuntajärjestys suoranaudessa ristiriidassa esimerkiksi ympäristönsuojelun kanssa? Yksiselitteistä vastausta on hankala lyhyesti antaa, mutta Klein on ollut suorapuheinen kapitalistisen vallan ja demokratian suhteesta ilmastonmuutoksesta puhuessaan. Hän esittää ilmastonmuutoksen kapitalismin ja maapallon välisenä taisteluna, kuten Polanyi puhui itsesäätelevien markkinoiden ja yhteiskunnan itsepuolustuksen taistelusta.

Kleinin mukaan kansainväliset suuryritykset, joiden vuosibudjetit ylittävät monien valtioiden vuosibudjetit, pitävät hallussaan demokraattiseen päätöksentekoon tarkoitettua valtaa (Klein 2015, 29, 34). Demokraattinen yhteiskunta voi harjoittaa monilajisen yhteiskunnan itsepuolustusta, eli luoda sosiaalisia rakenteita, jotka eivät perustu vain kilpailuun ja voitontavoitteluun. Toisaalta taloudelliseen pääomaan sisältyvä valta toimii kapitalismisakin yhdessä sekä valtioiden lainsäädännön ja olemassaolevan ihmisten materiaaliset tarpeet tyydyttävän infrastruktuurin kanssa. Vaikka politiikka ja talous on haluttu pitää erillään länsimaissa yhteiskunnissa, on tärkeää, että ympäristökasvatus ei rajoitu vain toimintaan poliittisen järjestelmän kehityksessä, tai palauta taloudellisia näkökohtia yksilön kulutusvalinnoiksi.

Ympäristökasvatuksessa tulee tiedostaa kapitalistisen yhteiskunnan taloudellinen mahti, jonka mittasuhteita kuvaa se, että 2153 maailman rikkainta henkilöä omistaa enemmän kuin 4,6 miljardia maailman köyhintä ja 22 maailman vaurainta miestä omistaa kaikkia Afrikan naisia enemmän (Coffey ym. 2020; Salonen tässä teoksessa). Käsitys siitä, että jokaisella yksilöllä on samanarvoiset mahdollisuudet edistää omilla valinnoillaan ekologista elämäntapaa, pitää paikkansa vain harvoissa erityistilanteissa. Valta vaikuttaa esimerkiksi ilmastonmuutokseen on kovin erilainen riippuen ihmisen sosioekonomisesta tilanteesta. Näin ollen katsomme tärkeäksi, että ympäristökasvatuskin kiinnittää entistä suurempaa huomiota kapitalistisen talouden toimintalogiikkaan ja muistaa psykokaapitalismin käsitteen ajatellessaan yksilön valintoja.

Lopuksi: ekokriisit ja toivon horisontti

Tässä artikkelissa olemme jäsentäneet ymmärrystä kapitalismin ja psykokapitalismin toiminnasta, siihen liittyvistä valtasuhteista ja ongelmallisista ympäristövaikutuksista. Ekologisista rajoista piittaamaton kasvutalous on kriisiytynyt 2000-luvulla ja tuonut ilmi sen kestättömiä perustuksia. Kapitalismin ydinideaa jatkuvasta talouskasvusta ei ole kyetty irtikytkemään (*decoupling*) materiaalisen kulutuksen ja päästöjen kasvamisesta, eli toisin sanoen ei ole yhtäkään koettelua kestävästä mallia siitä, miten talouskasvun jatkuminen voitaisiin toteuttaa kestäväällä tavalla (Vadén ym. 2020).

Ympäristökriiseihin, kuten ilmastonmuutokseen ja luonnonkatoon vastaaminen edellyttää yhteiskunnilta hienosäädön sijaan perusteellisia uudistuksia: uudenlaisten suhteiden luomista valtion, markkinatalouden ja luonnonympäristön välille (esim. Joutsenvirta ym. 2016; Hirvilammi, Peltomaa & Mervaala 2021). Muutosten mittakaavaa ja tarvittavaa ripeyttä tarttua toimeen kuvaa hyvin ekologisen jälleenrakennuksen (BIOS 2019) termi ja sen sisältämä konnotaatio toisen maailmansodan jälkeiseen jälleenrakennukseen.

Psykokapitalismin analyysi on osa nykyisten käytäntöjen ja ajattelutapojen puntaroimista ja kritiikkiä, jonka myötä arvokas ja vaalittava voidaan erottaa haitallisesta. Psykokapitalistisen ajan hengen analyysi tuokin esiin sen, että kapitalismin kyllästävä ajattelu on merkittävällä tavalla osa sitä ympäristöä, jossa erilaisia ekososiaalisia muutoksia halutaan ympäristökasvatuksen avulla saada aikaan. Ympäristökasvatuksella voidaan vaikuttaa kestävästä elämäntapaa rakentavasti siinä tapauksessa, että kapitalismin merkitys ihmistoiminnan puitteistajana ymmärretään monipuolisesti kuitenkin lamaan tulla sen maailmanmahdista.

Psykokapitalismin esittämä sosialisaatiokritiikki voidaan nähdä myös ajattelun avaamisena ja tilan tekemisenä toisenlaisen yhteiskunnan kuvittelemiselle. Tällainen parempaa yhteiskuntaa tavoitteleva utooppinen ajattelu (Lakkala 2020) pyrkii suhteellistamaan nykyisen yhteiskunnan vääjämättömänä näyttäytyvää järjestystä/kertomusta osoittamalla siinä säröjä ja epäjohtonmu-

kaisuuksia. Tällä tavoin sosiaalinen kritiikki luo tilaa toisenlaisten olemisen ja tekemisen muotojen kuvittelulle ja luo toivoa (Lakkala 2020).

Ekokriisien ajassa eettisen kuvittelukyvyyn kehittäminen ja toivon ylläpitäminen voidaankin nähdä kasvatuksen tärkeimmiksi tehtäviksi (kuvittelukyvyistä ks. Jokisaari tässä teoksessa). Värriin toivon horisontin käsite kuvaa kasvatuksen tulevaisuusorientaatiota sekä rakentavan tulevaisuususkon välttämättömyyttä erilaisissa historiallisissa tilanteissa: ilman toivoa ei kasvatuksella ole perustaa ja saatamme vaipua välinpitämättömyyteen tai toimintakyvyttömyyteen (Värri 2018, 116). Toivon luomiseksi kasvattajan on tärkeää omata käsitys hyvästä elämästä sekä halua muodostaa myönteisiin muutoksiin tähtääviä kehityspolkuja omassa kasvatustoiminnassaan (Värri 2018, 116–120). Toki tämä ei ole yksinomaan kasvattajan projekti, vaan dialoginen ja yhteisöllinen oppimisprosessi, omaavathan nuoremmat sukupolvet tuoreita ja viisaita ajatuksia (ks. Kiilakosken ja Tomperin artikkelit tässä teoksessa).

Ymmärrys kietoutuneisuudestamme luontoon eli siitä, että rakennamme itseämme aina suhteessa toisiin ja toisista elävistä riippuvaisina, tarjoaa näkymän elämän tarkoituksen löytämiseen elämän ehtojen vaalimisesta (Värri 2018, 109–110; 123–126). Tällöin kasvatuksen keskeisenä tavoitteena olisi muodostaa uudenlainen luontosuhde, jossa elämän suojeleminen ja sen vaaliminen tuleville sukupolville ovat merkkejä hyvästä elämästä ja edistyksestä (Värri 2018, 140). Ympäristökasvatuksellisenä tehtävänä tämä on sekä yksilöllinen että sosiaalinen (psykososiaalinen) – meidän kollektiivisen merkityshorisonttimme muokkaaminen.

Kirjallisuus

ALTHUSSER, L. (1984). *Ideologiset valtiokoneistot*. Tampere:

Kansankulttuuri / Vastapaino.

BIOS -TUTKIMUSRYHMÄ. (2019). *Ekologinen jälleenrakennus*.

<https://eko.bios.fi> Haettu: 4.2.2022.

BOLTANSKI, L. & CHIAPELLO, E. (2017) [1999]. *The new spirit of*

- capitalism*. London: Verso.
- BOWLES, S. & GINTIS, H. (2011). *Schooling in capitalist America. Educational reform and the contradictions of economic life*. Chicago: Heymarket books.
- CANTELL, H. & AARNIO-LINNAVUORI, E. & TANI, S. (2020). *Ympäristökasvatus. Kestävän tulevaisuuden käsikirja*. Jyväskylä: PS-kustannus.
- COFFEY, C. & REVOLLO, P. & HARVEY, R. & LAWSON, M. & BUTT, A. P. & PIAGET, K. & SAROSI, D. & THEKKUDAN, J. YM. (2020). *Time to care. Unpaid and underpaid care work and the global inequality crisis*. Oxford: Oxfam International.
- CORNELISSEN, L. (2017). "How can the people be restricted?" The Mont Pèlerin Society and the problem of democracy, 1947–1998. *History of European Ideas* 43 (5), 507–524. <https://doi.org/10.1080/01916599.2017.1365745>
- DAVIES, W. (2016). *The limits of neoliberalism. Authority, sovereignty and the logic of competition. Revised edition*. London: Sage.
- FISHER, M. (2009). *Capitalist realism. Is there no alternative?* Zero books.
- FOUCAULT, M. (2008). *The birth of biopolitics: Lectures at the Collège de France 1978–79*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- GLYNOS, J. & HOWARTH, D. (2007). *Logics of critical explanation in social and political theory*. Routledge.
- HERRANEN, O. (2020). *Social Institutions and the Problem of Order : A Relational Approach to Neo-Institutionalism through Social System theory, Social Constructionism, and Critical Ideology Theory*. Väitöskirja. Tampereen yliopisto. <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-03-1445-3>
- HICKEL, J. & KALLIS, G. (2020). Is Green Growth Possible?, *New Political Economy*, 25(4), 469–486. [10.1080/13563467.2019.1598964](https://doi.org/10.1080/13563467.2019.1598964)
- HILPELÄ, J. (2003). Voiko nyky-yhteiskunnassa kasvaa moraalisubjektiksi? *Aikuiskasvatus*, 23(2), 133–142. <https://doi.org/10.33336/aik.93475>
- HIRVILAMMI, T., PELTOMAA, J. & MERVAALA, P. (2021). Kohti ekohyvinvointivaltiota. *Alue ja ympäristö* 50(2), 1–7. <https://doi.org/10.30663/ay.112817>

- JOUTSENVIRTA, M., HIRVILAMMI, T., ULVILA, M. & WILÉN, K. (2016). *Talous kasvun jälkeen*. Helsinki: Gaudeamus.
- KANTOLA, A. & KANANEN, J. (2017). Johdanto: Suomen malli. Teoksessa J. Kananen (toim.) *Kilpailuvaltion kyydissä. Suomen hyvinvointimallin tulevaisuus*. Helsinki: Gaudeamus, 7–29.
- KIANDER, J. (2013). Globaali finanssikriisi, talouspolitiikka ja taloustieteen todellisuuskäsitys. Teoksessa I. Niiniluoto & R. Vilkkonen & J. Vuorikoski (toim.) *Talous ja filosofia*. Helsinki: Gaudeamus.
- KLEIN, N. (2015). *Tämä muuttaa kaiken. Kapitalismi vs ilmasto*. Helsinki: Into kustannus.
- KOCKA, J. (2016). *Kapitalismin lyhyt historia*. Helsinki: Gaudeamus.
- LACLAU, E. & MOUFFE, C. (2014) [1985]. *Hegemony and socialist strategy*. London: Verso.
- LAKKALA, K. (2020). Disruptive utopianism: Opening the present. Teoksessa T. Eskelinen (toim.) *The revival of political imagination: Utopia as a methodology*. London: Zed books, 20–36.
- MARGLIN, S. (2009). *Dismal science. How thinking like an economist undermines society*. New York: Oxford university press
- MCGOWAN, T. (2016). *Capitalism and desire. The psychic cost of free markets*. New York: Columbia university press.
- MEIKSINS WOOD, E. (2002). *The origin of capitalism. A longer view*. London: Verso.
- POLANYI, K. (2009) [1944]. *Suuri murros. Aikakautemme poliittiset ja taloudelliset juuret*. Suom. Natasha Vilokkinen. Tampere: Vastapaino.
- PULKKI, J. (2022). The moral problems of economism in an age of eco-crisis. *Journal of critical educational policy studies* 19(3). <http://www.jceps.com/archives/12012>
- (2017). *Kilpailun kasvatuksellisista ongelmista. Hyveitä 2000-luvulle*. Tampere university press. <https://trepo.tuni.fi/handle/10024/102261>
- SCHÖN, L. (2015). *Maailman taloushistoria. Teollinen aika*. Tampere: Vastapaino.

- SORSA, S. & HERRALA, K. & KORHONEN, M. (2020). Kasvatus vailla jatkuvuutta – kasvatustieteellinen näkökulma uuden luontosuhteen määrittelymiseen. *Hybris* 1/2020 teemanumero: Luonto. <https://hybrislehti.net/kasvatus-vailla-jatkuvuutta-kasvatustieteellinen-nkkulma-uuden-luontosuhteen-mrittelemiseen>
- TAYLOR, C. 1995. *Autenttisuuden etiikka*. Suom. Timo Soukola. Helsinki: Gaudeamus.
- VADÉN, T., LÄHDE, V., MAJAVA, A., JÄRVENSIVU, P., TOIVANEN, T., HAKALA, E. & ERONEN, J. T. (2020). Decoupling for ecological sustainability: A categorisation and review of research literature. *Environmental Science & Policy* 112(oct.2020), 236–244. <https://doi.org/10.1016/j.envsci.2020.06.016>.
- VÄRRI, V-M. (2018). *Kasvatus ekokriisin aikakaudella*. Tampere: Vastapaino
- (2002). Kasvatus ja ”ajan henki”. Tulkintoja psykokaapitalismin armottomuudesta. *Aikuiskasvatus* 2/2002, 92–104.
- (1997). *Hyvä kasvatus - kasvatus hyvään*. Tampere: Tampere University Press.
- WILENIUS, R. (1987). *Kasvatuksen ehdot. Kasvatustieteellisen luonnos*. Jyväskylä: Atena.
- YMPÄRISTÖKASVATUS TEEMA (2018). *Askeleita kiertotalouteen*. <https://www.yumpu.com/fi/document/read/62625068/ymparistokasvatus-teema-2018-askeleita-kiertotalouteen>